

500074

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

IV.

OZORAI IMRE VITAIRATA

KRAKKÓ, 1535

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

1961

BIBLIOTHECA
HUNGARICA
ANTIQUA
IV.

ATARIATV ERMI IARHOZ

ERMI IARHOZ
IV.

ATARIATV ERMI IARHOZ

ERMI IARHOZ

ERMI IARHOZ

ERMI IARHOZ

ERMI IARHOZ

BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA
SZERKESZTI
VARJAS BÉLA

IV.

OZORAI IMRE VITAIRATA

KRAKKÓ, 1535

OZORAI IMRE VITAIRATA

KRAKKÓ, 1535

**A KÍSÉRŐ TANULMÁNYT ÍRTA
NEMESKÜRTY ISTVÁN**

**A FAKSZIMILE SZÖVEGÉT GONDOZTA
VARJAS BÉLA**

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE**

1961

OXORAI IMRE VYAIRATA

KRARKO. 132

11

OXORAI IMRE VYAIRATA
KARAKO. 132

OXORAI IMRE VYAIRATA
KARAKO. 132

OXORAI IMRE VYAIRATA
KARAKO. 132

132

„*De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo eiusque Ecclesia*”: Krisztusról és az ő egyházáról, valamint az Antikrisztusról és annak egyházáról — ezt a címfele fölzetet olvashatjuk az első eredeti magyarnyelvű nyomtatott munka elején, s ezért eddig az irodalomban is így emlegették. Minthogy azonban a címlapját, sőt a mű bevezetésének jó részét a ránk maradt példányok nem őrizték meg, valójában a munka hiteles címét nem ismerjük, fakszimile-kiadásunkban tehát a bizonytalan cím helyett *Ozorai Imre vitairata* megnevezéssel tesszük közzé. Ezzel a semleges tárgyi-műfaji megjelöléssel elkerülhettük a cím-hamisítás veszélyét. Maga a könyv is ritkaság, éppen ezért lát újra napvilágot ebben a sorozatban. Hogy ritkaság, amellet szól, hogy kedvelt könyv volt a maga korában. A sokat olvasott könyvek, újságok maradnak fönn legnehezebben. Szerencsére tudjuk, ki a szerzője. Ozorai Imre békésmegyei prédikátor.

Ez az első eredeti magyarnyelvű nyomtatott könyv — azért kell hangsúlyozni, hogy *eredeti*, mert fordítások már előtte is megjelentek — egyszersmind az első lutheri szellemű magyar írás. Fontos dolog ez. Mutatja, hogy magyarnyelvűség és reformáció mennyire rokon fogalmak. Nemzeti nyelvű irodalom; könyvnyomtatás; reformáció: egymáshoz szorosan kapcsolódó mozzanatok a magyar művelődés történetében.

Ezek után nem lenne meglepő, ha Ozorai Imre művéről kötetekre menő irodalom szólna. Hiszen kétszeresen *első!* De nem így van. Mindössze egyetlen önálló nyomtatvány foglalkozik vele, Révész Imre 1928-ban kiadott hosszabb tanulmánya. Ezt a sovány termést nem a méltatlan feledékenység hozta. Inkább az író életének,

műve csonka voltának sok problémája. Jószerint azt se tudjuk, ki volt ez az Ozorai Imre.

Bod Péter Magyar Athénásában így emlékezik meg Ozorairól:

„Az elsőbb rendbéliek közül volt, akik Melánkton Filephez, Lutherhez, Velkurióhoz mentenek tanulni Magyarországról Vitébergába: volt ez ott 1530-dik eszt. — Magyarorszáiban volt osztán tanító Békésben; az holott a Ladányi, Massai nagy Familiáknak tündököltette az Evangyéliom világát.”¹

A szerző személyéről ma sem tudunk ennél sokkal többet. Ami keveset még összeszedni lehetett, azt összeszedte Révész Imre.²

Eszerint Ozorai Imre valószínűleg a tolnamegyei Ozorán, ebben a már akkor is történelmi múltú — (itt állott Ozorai Pipó kastélya, benne Masolino freskóival) — gazdag és kultúrált mezővárosban született. Azért valószínűleg, mert, mint tudjuk, a XVI. században közrendű irogató emberek és más literátusok szülőfalujukról nevezték el magukat, többnyire először az egyetemi matrikula írnoka előtt. Apja neve Gál volt. Egyetemi tanultmányait 1530 őszén Krakóban kezdte, de mindjárt a tél folyamán átiratkozott Wittenbergbe. Pontosan 1531 márciusában. Hazakerülvén, a Tiszántúlon buzgólkodott mint reformátor. Egy igen gazdag és befolyásos családi érdekszövetség pártolta, az, akinek a kezén volt szinte egész Békés és Bihar nagyrésze, föl Váradig: a Nadányi—Massay család. Nevezetesen pedig Nadányi István, „a reformáció buzgó terjesztője”,³ akinek hűgát, Berdinát egy Massay vette feleségül. Ebből a

¹ Bod Péter: Magyar Athénás. 1766. 208. 1.

² Révész Imre: Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Debrecen, 1928. 2.

³ Nagy Iván: Magyarország családai. Bp., 1861. VIII. 6—14. és VII. 357. „A reformáció buzgó terjesztője”: 9. Nadányi Berdina és István testvérek: 7.

házasságból született Massay Margit, Pázmány Péter édesanyja. A Nadányiaknak Gyulán, a Massayaknak Váradon volt palotájuk. Hogy mint került Ozorai Imre feltételezett szülővárosától ennyire távol s éppen Nadányi István pártfogása alá: nem tudjuk. Alighanem azért, mert ez a vidék — valószínűleg társadalmi-gazdasági okok miatt — igen erősen megérett a reformációra. Figyelemre méltó, hogy itt működött, itt telepedett le Thuri Lukács is, aki a krakkói egyetemen is, meg a wittenbergin is együtt tanult Ozoraival, tehát nyilván jó barátok voltak.⁴ Az, hogy Ozorai a török veszedelem elől menekült volna a Tiszántúlra szülőföldjéről, alig hihető. Ozorát csak 1543-ban fogalta el a török, Ozorai Imre viszont 1535-ös könyvének írásakor, tehát nyilván már 1534-ben, ha nem előbb, Békés megyében tartózkodott. Bizonyosság erre könyvének számos példája. Ozorai minden egyes példáját Gyulával vagy Váradal kapcsolatban hozza föl; kétségtelen tehát, hogy könyve írásakor itt élt, sőt: művét egyenest e vidék olvasóközönsége számára írta. Tehát Ozorai 1535 körül Békés megyében működött. Szikszai Fabricius Balázs egy 1576-ban elmondott gyászbeszédében,⁵ — amelyben Ozorait a négy nagy úttörő: Kopácsi, Ozorai, Batizi, Dévai közé sorolja — ugyan Drágfy Gáspár középszolnok-megyei főispánt nevezi meg Ozorai pártfogójaként, de ez, vagyis Ozorai északkeletibb vidékre, valahová Szatmárba költözése vagy csak 1535 után következett be; vagy Drágfyt csupán a legmagasabb patrónusnak kell értenünk, aki valahogy az egész terület uraként számot tarthat ilyesfajta elismerő udvarlásra; vagy, éppen ezért, mivel tudniillik Drágfy Gáspár elvi fönnhatósága alá tartozott lényegében a Tiszántúl, jónak tartotta őt nevezni meg Fabricius a Nadányiak helyett,

⁴ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. 122.

⁵ Uo.

lévén azoknak sok politikai küzdelmük az erdélyi fejedelmi kormányzattal.⁶ Mindenesetre tény, hogy Ozorai esetében igen pontos Bod Péter *csak* a Nadányi (és Massay) családot nevezi meg patrónusként és tény az is, hogy Ozorai könyve írásakor a Nadányiak oltalmát élvezte. Következésképp nekünk elsősorban őket kell szem előtt tartanunk, s Drágfy Gáspárt csak mintegy mellékesen.

Ozorai élete folyásáról többet nem tudunk. 1546-ban másodszor is kiadták könyvét, szintén Krakóban; s mivel a kolofon keltezve van, valamint a békési—váradi példák — amik igen erősen magukon viselik a környék speciális jellegét — ebben sem változtak: feltételezhetjük, Révész Imrével együtt,⁷ hogy Ozorai ekkor még élt, sőt, talán ugyanezen a vidéken működött.

Az életrajzzal kapcsolatban még egy mozzanatot kell megvizsgálnunk. Általában feltételezik, hogy Ozorai korábban pap, sőt talán ferences szerzetes volt, mivel Ozorán is létezett egy ferences kolostor. Véleményem szerint ez semmiképpen sem lehetséges. Főleg azért nem, mert Ozorai egész műveltség-tára, amint azt később részletesen látni fogjuk, tipikusan Melanchton és Luther környezetének reformátori műveltsége. Az a tény, hogy feltűnően és kortársaihoz képest igen gyakran idéz egyházatyáktól, különösen pedig Ágostontól, egyáltalán nem bizonyítja a szó mai értelmében katolikusnak nevezett papi mivoltot; sőt, éppen az ellenkezőjét. A patrisztika alapos ismerete és az atyáknak a kritizált biblia értelmezésekor történő segítségül hívása: tipikusan lutheránus magatartás. Ferences szerzetes nem is rendelkezett ilyen műveltséggel. Ferencesekre az a népi indulat jellemző, amit Szkhárosiban találunk meg. Ozorainál erről szó sincs. Ozorai nem kolostorban tanulta meg idézni Ágostont, Jeromost, Ambrust, hanem

⁶ Nagy Iván: I. m. 6—14.

⁷ I. m. 7.

Wittenbergben, azzal a céllal, hogy cáfolni tudja a „pápista” tanokat.

Ozorai Imre tehát már a reformáció iránti szimpátiával ment Krakkóba, hogy ott pap legyen. Köztudomású, hogy Krakkó a XVI. század elején a magyar hallgatók legkedveltebb egyeteme volt. Itt Ozorai rövid pár hónap alatt úgy határozott, hogy tanulmányait Wittenbergben folytatja, vagyis nyíltan és határozottan a reformációt választotta. Ha már felszentelt pap lett volna: egyenesen Wittenbergbe megy. De nem. Ő Krakkóba indult — tehát nem volt meglett ember, hanem ifjú — és mint egyetemi hallgató, mint pályaválasztás előtt álló ember kanyarodott Wittenberg felé. Számítsuk ehhez azt is, hogy ekkor még egyáltalán nem volt általános jelenség a Wittenbergbe áramlás; Ozorai a harmadik magyar anyanyelvű hallgató, aki Wittenberget fölkeresi. (Sylvester és Dévai Bíró előzte meg egy esztendővel.) Tehát nagyon megfontolt és tudatos lépésről van szó. Vagyis Ozorai az első olyan reformátorunk és írónk, aki már pályája kezdetétől fogva a reformáció jegyében élt és működött. De az ő működése éppen ezért még nem zajlott a régi egyházzal való teljes és tudatos szakítás állapotában. Ozorai Imre azon elméletileg eddig is nyilvántartott, de gyakorlatilag ki nem mutatott íróink és reformátoraink közé tartozik, aki a szó szoros értelmében az egyházon belüli, de lutheri *reform* híve. Ozorai Imre a klasszikusan wittenbergi és klasszikusan 1517-es lutheri eszmék követője és gyakorlója. Ozorai tehát *reformot* óhajtott. Ezért tartózkodik a pápa emlegetésétől, ezért szorítkozik a miseáldozattal kapcsolatos visszaélések, a papi nősülés és a simónia bírálatára. Ugyanakkor viszont a biblia és a dogmák racionális kritikájára való buzditással, a filológiai bibliaértelmezés lelkes propagálásával máris az új embertípus példakénnk áll előttünk. De erről később bővebben.

Röviden summázva Ozorai Imre életadatait: 1500—1510 körül születethett Ozorán. Papi pályára

készülvén, 1530 őszén, mint annyi más kortársa, beiratkozott a krakkói egyetemre. De mivel végleg és határozottan a reformáció híve lett, a következő szemesztert már Wittenbergben hallgatta. Mint lutheránus prédikátor, Békés megyében, Békésen telepedett meg, Nadányi István oltalmában. Itt írt egy vitairatot, amelyben a környék lakosságát és papságát szándékozott meggyőzni a lutheri reform szükségességéről. Ezt a könyvét tizenegy év múlva ismét kiadták. Valószínű, hogy ekkor még élt.

*

1535-öt, a könyv megjelenésének évét még nem szabad a török hódoltság esztendejének és korának elkönyvelni. Igaz ugyan, hogy kilenc évvel vagyunk Mohács után, de az is igaz, hogy hat évvel Buda török megszállása előtt. Tehát a török létezik ugyan mint állandóan fenyegető Damokles-kard, de még nem ura és birtokosa az országnak. Az a gazdasági és társadalmi folyamat, ami a reformációt és általában a reneszánszot megelőzte és kísérte, még nyugodtan hat. Az országnak vannak kiegyensúlyozott és fejlett, viszonylag jómódú vidékei. Amint azt a könyv elemzése során látni fogjuk, a mezővárosi jellegű polgárosultság számottevőbb, mint eddig gondoltuk volna. Ez tulajdonképpen természetes is, mert különben hogyan jöhetett volna létre a reformáció? Hogyan hódíthatott volna? Márpedig hódított, és amint Ozorai könyvének érveléséből láthatjuk és látni fogjuk, a mezővárosok és városok polgársága körében. Az 1530-as évek közepén lényegében már az egész ország át volt hatva a reformáció eszméitől.⁸

Budán és a kormánykörökben fejtelenség és kapkodás észlelhető. Főleg Budán van baj, ahol szaporodnak az ország romlásának jelei. Emellett, amint tudjuk, két királya és ennek folytán két

⁸ Zoványi Jenő: I. m. 108.

kormányja van az országnak. Elvileg polgárháború dúl, ami azonban nem a szó mai tartalmát fedő fogalom, hanem inkább a két király közt ide-oda pártolás révén gazdagodó oligarchák helyi rémuralmait jelenti. Rendezett birtoktesteken azonban — s ezek nem is ritkán vármegyényi nagyságúak — nem érződik az anarchia közvetlen hatása. Viszont éppen az uralkodó osztály másfelé figyeleméért fokozódik a szellemi erjedés s ez az írásbeliség tekintetében egy szinte kirobbanó, majdnem váratlan magyarnyelvűségben — (s e tekintetben a főúri levelezés sem kivétel) — a vallás terén pedig a reformáció terjedésében nyilvánul meg. Amint azt szintén látjuk majd Ozorai könyvéből, a reformáció nagyonis konkrét gazdasági követeléseket hozott: rendezni kellett a papi adófajtákat, könnyíteni az ezáltal keletkezett terheken, a papi vagyont kisebb részben köz- nagyobb részben főúri magántulajdonba venni. S mivel a reformáció a nemzeti nyelvű istentisztelet mellett tört lándzsát: a magyar nyelv terjedése és terjesztése közüggé vált. Közüggé vált bizonyos mértékig a könyvnyomtatás is, mivel a reformáció a biblia olvasását illetve magyarázatainak olvasását, kötelezővé tette.

A reformáció követelései és egész ideológiája azonban még nincsenek rendszerezve Magyarországon. Csak a szájpropaganda hat. Az 1530-as években bukkannak fel az első tudatos szervezők. „Magyarország veszedelmi előtt is prédikálta Dévai Mátyás Budán és sok helyeken. Az Batiziak is: András, Demeter és többek. És sok istenfélő tanítók az Alföldön.” — „Luther Márton által ily ostromot kezdetett volt az Uristen ez egész világon. Magyarországon is, Dévai Mátyás által, mikor az bálványozást előszer rontaná Budán...” — írja Bornemisza Péter ötven évvel később, 1584-ben.⁹ Dévai és a Batiziak mellett Ozorai is

⁹ Bornemisza Péter: Prédikációk egész eszten-dőre. Detrekő, 1584. 8/b és 18/b.

megjelent; ő volt az egyik „istenfélő tanító az Alföldön”. Ezek a szervezők egyházközségeket reformáltak és szerveztek, katekizmusokat, ábécés-könyveket és vitairatokat írtak. Tevékenységüket élesen el kell választani az erasmista-humanista Komjáti Benedek és Pesti Gábor-féle irányzattól. Pesti Gábor szép próza formálására, stiláris bravurokra törekedett; Ozorai és prédikátortársai pedig határozottan szervezni és meggyőzni akartak. Mégpedig hol? ha a térképre nézünk, azonnal szemünkbe tűnik: a János király ellenőrzése alatt álló területen. A Ferdinánd ellenőrzése alatt álló terület — egyes felvidéki városoktól eltekintve — a reformáció szempontjából szinte mozdulatlan állóvíznek tűnik a János királyéhoz képest. Vajon ez János király érdeme? A Dózsát süttető Szapolyaié? Képzeljük mellé még György barátot s nyilván kiderül: aligha. Hanem ezek a területek — Erdély, a Felsőtiszavidék és a bennünket közelebbről érdeklő Békés — fejlettebbek és egyszerűs mind plebejusabb, mezővárosibb módon polgárosultabbak voltak. Ezért alakulhattak ki itt olyan góccok, hogy rövid tíz esztendő alatt nem volt olyan valamirevaló magyar reformátor, aki meg ne fordult volna bennük. Hogy csak Békést és a Massay családot emlegessük: itt van mindjárt Gálszécsi István.

A török pedig, 1530—35 között, könyvünk írásának és megjelenésének időpontjában, még nem országos katasztrófa. Még csak fenyegető veszedelem. Az írók tudatában még nem élhet a megtörtént katasztrófa ténye: ezt legfőljebb csak mi vetítjük vissza, akik számára valóban 1526-tal lett vége az országnak. S ezt nagyon fontos tudatosítanunk magunkban, mert Ozorai Imre könyvében nyoma sincsen és nem is lehet a török olyanféle jelenlétének, mint amilyent 1541 után lépten-nyomon találunk. (Szkhárosi, Károlyi Gáspár). Ozorai még a régi világban él, sokkal inkább a Mohács előtti, mint a Mohács utáni gondolkörben, a Mohács szó persze szimbolikusan értendő.

Ozorai még egy teljesen ép Magyarországgal számol az ő reformja még *egy* király birodalmának szól, bár gyakorlatilag hét-nyolc éve két király viaskodik a trónért. De ez gyakran előfordult! A veszedelmet érzi; de még nem tudja. Még nem történt meg.

*

A Krisztus és az Antikrisztus egyházáról szóló könyv velős, tömör polémikus irat a reform érdekében. A krisztusi tanításokat évszázadok során eltorzították. A papság a saját anyagi érdekeit nézi; a papi szolgáltatások lényegében üzleti tranzakciók: megfelelő javadalmazásért hajlandó közbenjárni a hívő érdekében istennél. Erkölcstelen is a papság: nem nőszül, nem alapít családot, de szüzességben sem él, szeretőket tart s ezt felettes hatáságai elnézik. Végső fokon a világi kényelem kedvéért módosult a miseáldozat is, pontosabban: az igazi istentisztelet helyett a mise téves, helytelen érintkezési mód istennel. Noha Krisztus meghagyta, hogy kenyeret és bort vegyen magához a hívő, mégsem engedik két szín alatt áldozni. Ahelyett, hogy egyenest istenhez fohászkodnának, szentekhez esedeznek, az ő közbenjárásukat kérik. Pedig minderről szó sincs az írásokban. Arról sincs szó, mintha a jócselekedeteknek olyan nagy jelentőségük lenne az üdvözülésben. Mi a helyes út a régi, tiszta Krisztusi tanokhoz való visszatérésben? Az, hogy csak az írott szövegnek, az eredeti értelmezésnek higyjünk, csak azt fogadjuk el. Ehhez pedig mindenkinek anyanyelvén kell olvasnia a szent szövegeket; homályos helyeket meg kell vitatni és a röviddel Krisztus után élt egyháztudósok kommentárjait egybe kell vetni a szöveggel és egymással. Mi okozta a régi tanoktól való ilyen nagyfokú eltérést? Az emberekben létező rosszra való hajlam. Ezt pedig az ördög táplálja, aki maga az Antikrisztus. Vigyázzunk, nehogy mi

is az Antikrisztus egyházához tartozunk és az ördögnek szolgáljunk isten helyett az eltorzult és torzított vallási gyakorlat és a biblia szövegének hanyag tanulmányozása miatt.

Ozorai ezeket a gondolatait higgadt, nyugodt, világos, meggyőző érveléssel adja elő. Ingerültségnek nyoma sincs munkájában. Ha néha egy-egy világos példával társadalombírálatot látszik gyakorolni, amikor például a kizsákmányolt parasztokra mutat a plébánost vádolván: nem lépi túl az évezredek prédikációs gyakorlatot. Számol a reális, az adott helyzettel, de nem von le ebből messzemenő következtetéseket, csupán annyit, hogy a reformra okvetlenül szükség van. A gyónást, bizonyos mértékig a bűntöt és a régi rítus sok vonatkozását megtartja, elismeri. A pápa és a pápaság intézménye ellen sohasem fakad ki, legfeljebb óvatos célzásokat tesz. Az a fajta hang, ami később, a török jelenlétével és ezzel a feudális bűnök fokozottabb tudatosulásával általános és majdnem közhelyszerű lesz tíz év múlva: „a pápa antikrisztus” — Ozorainál ismeretlen. Antikrisztusa is elvont fogalom; mindama következtetések, amelyeket a könyv látványos címéből szokás volt levonni, alaptalanok. Az Antikrisztus sem a török, sem a pápa, sem az uralkodó osztály — egy helyütt ezt egyenesen cáfolja Ozorai — hanem az ördög mint olyan, az emberekben való rossz iránti hajlam. Ozorai egyszerűen azt mondja, hogy eltértünk a helyes vallásgyakorlattól, vissza kell térni hozzá. Mégpedig a lutheri szellemben és elgondolások szerint. Nyilván pápa nélkül, aki úgysem más, mint Róma püspöke, de ezt a témát kerüli Ozorai. Okfejtését még világosabbá teszi előadásmódja: 21 kérdést tesz fel s ezekre válaszol. A könyv tulajdonképpen 21 vallással kapcsolatos kérdés és felelet a reformáció szellemében.

Melyek azok a sajátságok, amik Ozorai könyvét irodalomtörténetünk és művelődéstörténetünk számára értékessé teszik?

1. A Melancthon által közvetített humanista erudíció nyomai

Ozorainál tapintható ki először és teljes határozottsággal a reformáció szellemének az a rendkívüli társadalomformáló hatása, hogy a vallás tanítását kritikával, mégpedig leírt, tehát „kézzelfogható” szöveg bírálatával, ellenőrzésével kell elfogadnunk. Ez a kritikus szellem vezetett tovább a világ egyéb jelenségeinek bírálatához. Amint azt Horváth János írja: „Bevezetésében azt fejtegeti, hogy csak a szentírásból tudhatni meg, mi az igaz anyaszentegyház; ami abból nem bizonyítható, azt nem kell elfogadni.¹⁰ Ozorait egészséges, nyughatatlan kíváncsiság ejtette rabul: „a szent doktorok... egyik írást a másikkal magyarázták, a homályos írást nyilvánvaló írással: kell annak-okáért minékünk olvasnunk a doktorokat mint mesterönket, tanítónkat és bizonságunkat és *amellik valami írást jobban magyaráz, azt kell követnünk*. Ha pedig valami olyat mondanak, hogy kit írásból nem bizonyíthatnak, nem vagyunk kötelesek rejája hogy higgyük.” (21)

Ez az idézet nyilvánvaló bizonyossága annak, hogy Ozorai patrisztikai felkészültsége nem a ma katolikusnak nevezett klérus felől, hanem igenis Wittenberg felől magyarázható. Wittenbergben értelmezték így a bibliát: az egyházatyákat a „pápista” tanok cáfolatára használták fel. Lehetetlenség, hogy Ozorai és kortársai annyira ismerték volna a patrisztikát, hogy érvelésüket alátámasztandó, éppen a megfelelő, az ortodox tanokat *cáfoló* idézetet tudták volna elővarázsolni emlékezetük és műveltségük tárházából. Ha Ozorai „katolikus” pap, nem a cáfolatokat tanulja meg Ambrustól, Jeromostól. Hanem pont fordítva. Egyébként is köztudomású, hogy éppen a reformáció hatását tanulmányozó tridentinai zsinat írta

¹⁰ Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957. 32.

elő és szorgalmazta a klasszikus egyházi irodalom fokozott tanulmányozását. Wittenbergben Melanchtonék úgy csoportosították a patrisztikai irodalom egyes helyeit, hogy azok kellő érvek lehessenek. Bizonyítja ezt az is, hogy Ozorai egyházatyacitátumai, a citátumok sorrendje és típusai igen hasonlítanak Bornemisza Péter citátumaira, valamint a többi postillaszerzőjére. Meg kell azonban említeni, hogy Bornemiszáig az egész magyar egyházi- és postillairodalom annyi egyházatyát nem idéz, mint Ozorai. A frissen szerzett Wittenbergi műveltség tehát elsőnek jelentkezik a magyar irodalomban. Később sokan fogják követni.

Ozorai a következő egyházatyákat idézi:

Ágoston	20	alkalommal
Jeromos	13	„
Ambrus	6	„
Aranyszájú Szt. János	5	„
Eusebius	3	„
„Magister sententiarum”	3	„
Hilarion	2	„

Összesen 52 idézet. Feltűnő, hogy semmiféle későbbi szerzőre egyáltalán nem hivatkozik, kortársaira sem. Lutherre, Melanchtonra se, amit pedig későbbi magyar írók megtettek. Ennek oka, hogy Ozorai még nem szervezett és tudatos protestáns közönséghez szól, hanem az új tanokkal már megismerkedett, de még a régít gyakorló, meggyőzendő hívőkhöz, tehát akiket elsősorban az atyákkal kell felvilágosítani. Vitairatát így nem is tekinthetjük a szónak abban az értelmében hitvitázó iratnak, amint az később a XVI. század második felében és a XVII. században a felekezeti harcok idején kialakult, s ahogy Ozorai művét elkönyvelik. Szó sincs róla. Ozorai az egyházon belül óhajtja meggyőzni a híveket a maga igazáról. Könyve a vitairatoknak azt a korai típusát képviseli, amely még nem személyes ellenfelek hitelveivel vitatkozik, hanem a tömegek között élő téves nézetek ellen a felvilágosítás propagatív eszközével agitál, érvel és ezzel győz meg.

Feltűnő az Ágoston-idézetek túlnyomóan nagy száma is. Ozorai összes hivatkozásainak negyven százaléka Ágoston! Ez is a reformáció szellemét bizonyítja, hiszen, mint tudjuk Ágostont Luther fedezte fel újra és népszerűsítette, néhány humanista (Petrarca) nyomán. Ugyanezt láthatjuk Bornemiszánál. A reformáció szemszögéből nézve tehát Ozorai könyve valóban új könyv s nem a régi szellemét tükrözi; az első lutheránus munka, melyben a későbbi vallásos iratok ismertető jegyei fölfedezhetők. Csupán a társadalmi és politikai állapot a régi még.

Ozorai egész könyvére jellemző a türelmetlenül kutató szövegértelmezés. Rokonszenves intellektuális nyugtalanság vonul végig az egészen. Egy ízben például Pál apostollal érvel, aki azt mondja, hogy az eredeti bűn miatt lehetetlen a törvényt megtartani. De erre valaki azt mondhatná, hogy „...lám, szent Dávid azq mongya a zsoltárkönyvben az tizennyolcadik részében: *Servavi mandata tua et testimonia tua. Psal. 115.* Megtartottam a te parancsolataidat és a te bizonságidat.

Erre azt felelem, hogy sem a görögben, sem a zsidóban, sem a szent Hieronimus irásában, kivel ű a zsidó zsoltárt *magyarra fordította* (!),¹¹ sem a szent Ágoston könyvében, kivel ű a zsoltárt magyarázza, nincs sehol megtartottam, hanem vagyon ez ige: érzettem, úgy vagyon még Illarius könyvében is. De ki nem tuggya azt, hogy szent Dávid meg nem tartotta a parancsolatot, mert szolgájának is feleségét elvevé istennek törvényének ellene...” (71)

¹¹ Ozorai nyilván a latin fordításra gondol; ezt a kifejezést talán a magyarázni — értelmezni — fordítani szavak akkor még azonos vagy legalábbis erősen hasonló tartalma *magyarázza*. Egyébként e kor reformátorai hitték, hogy az apostolok, evangélisták és első egyházatyák tudtak magyarul, különösen Jeromos, mint dalmata.

A mise szó nyomozása:

„Mindazáltal missa találtatik a szent irásban, de más jegyzésben. Találtatik penig a zsidó bibliában, nem a deják, sem a görög bibliában, megmondom a helyét is. Ez a zsidó ige, missa, vagyon Mojzesnek 5. könyvének 16. részében...” s aztán megmagyarázza, hogy a missa az új búzából készült kenyéráldozat, de „az Urnak testének hozzánk való vétele” más dolog. (174)

Többször utasítja az olvasót a görög bibliához; általában gyanakodva fogadja a latin, a vulgata fordítást.

„De ezek nem tudják, mit szólnak, mert görögül akarnak szólnia, s nem tudnak görögül, ha valaki görögül tud, megtalálja a görög bibliában Mojzesnek könyvének 23. részében.” (369)

„Mert hogy megértsed: az alamizsna görög szó, magyaról annyit teszen, mint kegyelmesség, ergalmasság.” (167)

2. A kor tükröződése

Ozorai egész előadásmódján látszik, hogy nem főrangú pártfogókhoz, nem is csak a gyérszámú értelmiséghez (papok, deákok) hanem egy meghatározott vidék azon olvasóközönségéhez szól, amelyről csak a legnagyobb gyanakvással hisszük el, hogy ekkor — 1535-ben — már olvasott. Ozorai egész hangján, magatartásán világosan érződik: a mezővárosi művelt polgársághoz, vagy ha ez igen szoros fogalom, lakossághoz szól. Nem lett volna értelme különben kiadni a könyvet, hiszen ezt nem irodalmi ambíció sugallta. Ez olvasóközönséget tételezett fel. Gondolatköre egy papi adókkal elégedetlen mezővárosi polgár világába illeszkedik be. Terjedelmes részt szentel a különböző szolgáltatások feletti méltatlankodásnak. De ez nem a Szkhárosi izzó haragja, mely mögött társadalombírálatot érzünk; ez józanul fontoló „honn lakó gazda” hangja. Ime:

„Jó uram. Ém, az uraim neked adják a plébánosságot. De úgy, hogy káplánokat tarts, kik regvel urunknak testét-vérét hozzájok vegyék, és ebéd előtt még ugyan, te magad önnepnapon vedd hozzád...” (224)

„Ha a gyulai plébános kéthétiglen, avagy egy holnapiglan oly embereket nem tartand, hogy kik urunknak testét-vérét hozzájok vegyék, ha képes volna hogy a plébánus oly jámbor volna mint Istennek angyala, sem tartanak a plébánosságban. Viszont, ha a város nem fizetend, bizony sem a plébánus, sem a káplánok hozzájok nem veszik, hanem még azt mondják, hogy nem tartoznak vele.” (226)

Részletes felsorolást kapunk, mennyi a káplánnak járó díj: a plébános 6 forintot és ételt-italt ad a káplánnak; oltármesternek egy falut, vagy egy falu kilencedét; egy ménest, vagy ennyi szám tehenet... (228)

„Bizony ugyan vagyon most is: sok emberek élnek orzásban, tolvajlásban, paráznaságban. De ünnepnapon avagy egyébnapon az egyházba men-tenek, ott áldoztanak, pénzön misét vöttenek, azaz embert fogadtanak, hogy ki urunknak testét-vérét a pénz kedviért hozzá vötte...” (228)

Figyeljük meg az alábbi érvelést a két szín alatti áldozás mellett s a katolikus ellenérvek felsorakoztatását: mennyire nyilvánvaló, hogy kihez szól a szerző; tipikusan a köznéphez:

„Vannak még oly kába emberek is, hogy kik azt mondják, hogy jobb, hogy egy személ alatt vegyék hozzájok a köznépek, mert némelnek nagy szakálla vagyon és be ne kenné, némelnek pedég vagy szeme fáj, vagy a vénségnek miatta nem lát és eldöjti, oztán mikor a beteghez vinnék együld a pap vagy részeg volna, vagy iszonyó üdő volna és elrontaná. Krisztus nem tudta volt meggondolni, hogy jövendőre nagyszakállú emberek lesznek, nagybajuszu katonák.” (206) De ez hamis érvelés, mondja Ozorai; viszont kibukkant előttünk a

XVI. század első felében élő közember annyi nemesúr által eltakart arca...

Természetesen a papsághoz is szól Ozorai. Mégpedig szintén ezzel a plebejusi érveléssel. De azért amikor a papsághoz szól — és ezek csakis falusi, városi plébánosok, káplánok — akkor is a templombajáró hívek seregét érzi maga mögött s azoknak is prédikál.

„Ha valaki részeges, orv, haragviselő, tolvaj... nem tartják olyan bünösnek, mint ha két személy alatt áldozna, misét magyarul mondana, magyarul keresztel, oldoz. Ha valamely papnak két vagy három kurvája volna, de ha oly bűne volna, kit ember csak nevezni sem mer, sem tartanak olyan bünösnek, mintha jámborul, istennek szerzése szerént megházasodnék.” (402)

„A rossz pap csak harangoz, összevethija a községet, feláll, dejákul nagy sokat énekel avagy beszél, kiben a község semmit nem ért.” (256)

„ó én édes istenem, ha a pap hozzája veszi a Krisztusnak testét-vérét, pénzt avagy valaminő egyéb hasznot kíván, a parasztember penig mikoron ü hozzája veszi, nem hogy üneki valamit adnának, hanem még pénzt vesznek rajta.” (266)

„Tudom ezt, hogy az egyházi emberek imezt is mondják, és azzal palástolják az ü hazugságokat, tudatlanságokat, ...hogy nem lehetünk mindnyájan bakláriusok. Bizony ez nem igaz, mert tanulhatnánk, tanyithatnáják a községet annyéra, mennyére elég volt volna... Meg ezt is mondják, hogy nincs mivel könyvet vennéjek. Maga vagyon inniok a korcsomán, maga vagyon mivel hátsubát avagy purpián köntöst venniék... Mint jó, hogy a vitéznek jó ruhája vagyon, de ha lova, fegyvere és hadhoz való szerszáma nem lezend, csak nevet-ség üneki viselni a jó ruhát.” (262)

Nem lehetünk mindnyájan bakláriusok: vagyis nem szerezhetünk mindannyian egyetemi tudományos minősítést, fokozatot. Ez a mondat a reformációnak éppen a szövegértelmezésből és kritikából fakadó rendkívüli igény-emelésére utal.

Míg a katolikus papság a szokásos képzésen túl nem sokat kapott, addig a reformáció hívei szívesebben fogadtak be prédikátort, még kis falvak is, ha külföldet, külföldi egyetemet járt.

Ezek a most felhozott példák meggyőző erővel mutatják, mennyire új közönséghez szól Ozorai. Mint láttuk, reformtervei is erősen kapcsolatban vannak a plébániák közvetlen lelki gondozásával. Ellenfele is direkt ellenfél: a gyulai plébános. Ő a rossz példa. Várad, Váci püspök, Fejérvár már messzibb, elvontabb fogalmak: „Ha Váradon vannak, azt mondják: Uram szent Péter imádj érettem. Ha Fejérvárra mennek, mindenben meg azt mondják: Uram, szent Péter, imádj érettem...” (307) A váradi bíró egy példában meg egyenest úgy szerepel, mint aki *messze* van és nem tudja, mi történik Pispekiben, Biharon. (342)

Ezt a világot, ezt a mikrokozmoszt még nem érintette meg a török veszedelem végérvényes ségének tudata.

„Nagy nehezen tetszik az énnekem, hogy im minekutána ezt kezdték hirdetni, ...nagy sok nyomoruság szálla mireánk, és én azt hiszem, hogy bizony azokért bocsátta mireánk az Uristen e sok nyomoruságot, mert lám annakelőtte, mig ezeket nem halljuk, nagy békével valánk.” Ez egyszerűen a konkrétan meglevő és valóban súlyos bajok regisztrálása. A törököt is mint hamis vallást emlegeti, mint tévtant, ami éppúgy az Antikrisztus sugallata, mint a pápás keresztyének hite. Ilymódon tehát, egy mondat keretén belül, összekapcsolódik ugyan török és katolicizmus, de korántsem azzal a feszítő tartalommal, mint Szkhárosi, Károlyi Gáspár, vagy Bornemisza írásaiban.

„A törökök azt üvöltik, hogy egy az isten, ki földet mennyet teremtette, de maga nem hiszi azt lenni az egy igaz istennek, ki az ü fia által megjelönt ez világnak, és aképpen tévölögnek az istennek esmeretiben. Továbbá azt kiáltják, hogy

az istennek akaratja: hogy Mahumetöt hallgaszuk... Annakutána azt üvöltik, hogy ők az istennek népe, mert őnekik ad győzedelmet az uristen." (4) Semmi más ez, mint a világ akkor ismert vallásainak számbavétele. A törökök után sorra veszi a zsidókat, aztán a pápás keresztyéneket, kik „jóllehet vallják az egy istent három személynél, de akaratjátul igen eltávoztanak, némellyek, mint az egyigyű parasztok tudatlanságtul, némellyek kenig mint a papok és barátok ördögnek engedelmeből, mert inkább akarnak a hazugságnak engedni, hogynem az igazságnak." (4)

Ugyanígy indokolatlan a szegény nép melletti különös kiállást vagy a feudális anarchia különös kritikáját keresni Ozorai könyvében. Az a pár mondat a szegény parasztról, aki fizetni kénytelen a papnak, vagy a „kevél, iregy, fösvény, fajtalan, részeges" (146) emberekről, „fösvényiségnek okáért avagy kazdaságnak okáért kedvek szörént lakókról" (418) nem több, mint a világ akármelyik prédikációjában mind a mai napig elhangzó szónoki fogás, frázis. (Még ha a szónok komolyan gondolja is.)

A két szín alatti áldozás, a magyarnyelvű istentisztelet, a papi nősülés mellett Ozorai számos régi szokást megtart és helyesel. (A pap kötelessége, hogy gyóntasson, ezt a „pápiszták" elhanyagolják (!); a bőjt helyes dolog, „mely szokás bizony igen jó volt", és így tovább. (256, 142)

A kor, az 1530-as évek tehát úgy jelentkeznek Ozorai könyvében, hogy feltárul előttünk egy eddig figyelemre alig méltatott világ, a reformáció felé fordult békésmegyei és bihari (Váradon innen) mezővárosi lakosság világa. Ozorai nem főrangú támogatóihoz, de nem is csak a művelt értelmiséghez (deákok) szól. A magasabb katolikus klérus, vagy a szerzetesrendek egyáltalán nem érdeklik. Viszont kortársaihoz képest szokatlanul mélyen belemerül egy vidéki plébánia tipikus gondjaiba. Kiviláglik, hogy a lakosság elvárta, hogy anyanyelvén tanítsák és tájékoztassák és hogy a papság

elemi kötelességeit elhanyagolva, a gyóntatást, a szentségek kiszolgáltatását, a misemondást pénzügyi manipulációnak, kereskedelmi ügyletnek tekintette. A két szín alatti áldozás eieni érvek tipikusan népi, népnök szóló érvek s ebben a szellemben cáfolja meg őket Ozorai. Ozorai reform-szelleme még a szó szoros értelmében reform; még nem dőlt el végleg a két vagy több felekezet kérdése; még azt remélték, hogy megmarad az egységes anyaszentegyház, de a lutheri szellemben megreformálva. Ezért nem is foglalkozik Ozorai a pápa személyével és olyan bonyolult kérdésekkel, amelyekkel ő ugyan tisztában volt, de amelyek fölfogására olvasóközönségét még nem látta elég érettnek.

A Török veszedelem, a főurak felelősségre vonása egyáltalán nem olyan tudatos Ozoraiban, amint azt általában emlegették. Ozorai könyve tehát a török katasztrófa előtti utolsó békés pillanatot rögzíti.

3. *A könyv stílusa*

Mindenki dicséri Ozorai könnyed, simán folyó, érthető, világos stílusát. Azt is elismeri mindenki, hogy ez a stílus mégsem írói babérokra pályázó szerző stílusa, hanem higgadt, okos érvelés. E tényeket tehát szükségtelen töviről-hegyire bebizonyítani. Viszont a belőlük fakadó konzekvenciát le kell vonni. Különös módon ez elmaradt.

Ha Ozorai stílusát kortársainak stílusával (Komjáti, Pesti Gábor, Sylvester) összehasonlítjuk, azonnal szembe tűnik, hogy Ozorai szövege a leggördülékenyebb, a mai olvasó számára a legérthetőbb, a legkedvesebb fáradtsággal élvezhető. Ez az összehasonlítás természetesen nem a kortársak hátrányára szolgál. Nyilvánvaló, hogy azok irodalmibb, gondosabban konstruált prózát óhajtottak művelni. De nem is ez a fontos. Hanem az, hogy íme, teljes fegyverzetben áll előttünk a

magyar próza — *születésének pillanatában*. (Mert hiszen Ozorai könyve az első önállóan fogalmazott nyomtatott magyar könyv.) Mi következik ebből? Nyilvánvalóan az, hogy ez *nem* a magyar próza születésének pillanata. Csak az első könyv, ami ránkmaradt. Ozorai józan, megfontolt, áttekinthető írásának számos előzménye kellett, hogy legyen. Lehetetlenség, hogy valaki éppen egy hitbuzgalmi irattal, amelyben a szerző minden gondja szemelláthatóan a meggyőző érvelés volt és a mondatok a tökéletes begyakorlottság biztonságával folytak belőle, tehát a nyelv engedelmes szolgája volt gondolatainak; tehát hogy valaki egy ilyen irattal teremtsen meg a magyar prózát. Bizonyára tehetséges ember volt Ozorai, de az is biztos, hogy nem ő volt az első. Ilyenfajta hittudományi próza már kellett, hogy legyen Ozorai előtt is.

Históriákkal, amelyeket pedig Melanchton nyomán tanítványai, így Bornemisza is, annyira kedveltek, Ozorai egyáltalán nem él. Példákat is csak akkor hoz fel, ha feltétlenül szükséges. Jobban szereti az elvont, de közérthető érvelést. Nem mondhatjuk tehát, hogy nyelve szokatlanul színes vagy gazdag lenne. Mindössze négy vagy öt színesebb példa található könyvében; ezeket javarészt idézték is, mivel elevenen villantják fel a kort. Ilyen példák: „Példát mondok erről, hogy jobban megértsed; volnál te váci püspöknek jobbágya — (itt is megfigyelhetjük: kihez szól!) — vennék el neked lovadat a budai harmincadon, mennél el te uradhoz vagy püspökökhöz, mondanád meg a te károdát, a te urad azt mondaná neked: menj el, jó atyámfia, kérd én nevemmel kéncstartó uramat, hogy érterem adassa meg a harmincadosokkal a te marhádat. Immár gondold meg te: ha ott megadnáják teneked a te marhádat — ha a te kedvedért adták volna meg a te marhádat? Nyilván nem. Ha mind estig kérted volna is, sem adták volna meg az te kéremésedre, azért bizony csak az urad érdeméért és az ü nevéért adták meg a te lovadat.” (151)

„Példát mondok róla: valamel embernek volna egy fia és egy szolgálja, hogy ha mind a fia és mind a szolgálja egyetemben gyakorta apróságot tennének ennek az embernek: hát az elmenne a szolgáját elüzné tőle de az ü fiát el nem üznéje, miért? Mert üneki fia, mert üneki az ő szömélye kellemetes, innét mondják paraszt példában: az atyának és az anyának egy gonosz fia és egy rut fia sincsen.” (109)

„Ha a váradi biró énnekem birám volna, azért nem következik abbul, hogy a váradi biró mindent tudjon, és mindent lásson, és valahol vagyok én, vagy Püspekiben, Biharon, hogy én azokrul a helyekről Váraddá szóljak a birónak, mert hejába szólok én Biharrul Váraddá, mert nem hallja azt a váradi biró...” (342)

„Szent Pál mondá: atyámfiai, ha test szerént éltek, meghaltok, azaz, ha testeknek kedve szerént éltek, elvesztek, mivel pedig hogy jobban értsed, példát mondok én teneked. A mi lelkünk még anyánknek méhében, annakutána is, olyan, mint napnak a föld, a fünek gyökerei benne vannak és nagy sűrűséggel felütnek a füvek az ü gyökerekből, igaz azonképpen a bünök gyökerei a mi lelkünkbe benne vannak és gyakorta felütnek ennek a megromlott természetnek gyümölcsi... Miképpen megkapálják és tisztává teszik a kertet, ezenképpen a Krisztus tisztává teszi a mi lelkünket.” (100)

Ezek a példák egyrészt mutatják Ozorai tiszta, kedves stílusát, másrészt viszont éreztetik: nem a saját fejből, hanem ősi tárházból meríti példáit, hasonlatait a szerző. Az utolsó idézet mindkét része (a kicsírázó fűszál és a bekapált lelki-kert) a prédikációs gyakorlat régi fegyvertárába kellett, hogy tartozzék, mert mindkettő megtalálható Bornemiszánál is, valamivel szemléletesebben és frissebben ugyan, de lényegében ugyanígy.¹² S

¹² Nemeskürty István: Bornemisza Péter, Bp., 1959. 188—189.

ez nagyon fontos tanulság. Ugyanakkor igazolják, hogy Ozorai mennyire egy meghatározott terület közönségének (A Körösök vidéke) és mennyire a köznépek írt. (Jobbágy-példa.) Ezzel valóban olyan gyakorlatot indít meg, amelyet aztán a század második felében Kultsár, Beythe, Bornemiszta csak folytatni tudnak. Viszont példái, hasonlatai gyérszámúak s nem szabad stilisztikai bravúroknak tekinteni őket.

Itt kell megállapítanunk azt a tényt is, hogy Ozorai helyesírása sajátosságos; mint Horváth János írja: „a névelős mássalhangzós kezdetű szó előtt sokszor (de nem következetesen) *ah* alakban írja, a *h*-val nyilván a pótlónyújtást akarván éreztetni, úgy, mint Farkas András. Dévai ily esetekre más megoldást keresett.”¹³

Ozorai irodalomtörténeti jelentőségének e három pontba foglalt summája után már csak egy problémát kell megvitatnunk, s ez antikrisztológiája.

Ezt erősen eltúlozták, az egy Súlyom Jenő kivéve.¹⁴ Mivel a könyv címe — ami, jól tudjuk, nem is biztos, hogy cím — Krisztus és Antikrisztus szembeállításával kérkedik, a kutatók kötelességüknek érezték, hogy ilyesmit meg is találjanak és kimutassanak. Holott az a helyzet, hogy Ozoraiban semmiféle Antikrisztus elmélet nincsen. Számára az Antikrisztus a Krisztus-ellenességet jelenti. Az Antikrisztus: az ördög. Egyáltalán semmiféle korba helyezett realitása (pápa, török, feudális urak, püspökök, főpapok, uralkodók) nincsen. Ime, mit mond Ozorai. Ágoston De Civitate Dei című könyve nyomán „némelyek nem csak a fejedelmeket, azaz az ördögöt, hanem mind az őhöz tartozó embereknek sokaságát akarják érteni Antikrisztusnak” — de ez helytelen. (409) Olyannyira nincsen Ozorai Antikrisztusának társadalmi aktualitása, hogy még

¹³ Horváth János: I. m. 34.

¹⁴ Súlyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp., 1933. 140—145.

azt is fölveti: egyesek szerint éppen most, 1530 körül fog eljönni, de ez tévedés, mert éppen hogy *jobb lesz a világ!* — „Jóllehet penig az Antikrisztus mindéltig volt és mindéltig leszen, de arra mondoták, hogy eljő, mert soha felettébb nem volt az ő birtoka mint ez elmúlt időkben. *De mostan az Uristen elkezdette ezt ez ellenséget üzni* és meg kezdette győzni az ü szent beszédivel.” (405) Mert mit mond Jeromos? Jeromos azt tanítja, hogy az Antikrisztus „nem más, mint a pokolbeli ördög; kiből a bűnök minden kútfeje vagy, mondatik veszedelem fiának, mert ü mindennek veszedelme; ki a Krisztusnak ellensége; és azokáért hivattatik Antikrisztusnak. (390)” Az egyetlen konkrét utalás a korra az Antikrisztussal kapcsolatban éppen a reformáció szellemét propagálandó hangzik el. „Akik azt hirdetik, hogy isten a mi bűnönket megbocsátja a parancsolatnak megtartásának érdekéért, az alamizsnának, bőjtnek, alamizsnálkodásnak és egyéb jótéteménynek érdekéért, a misemondásnak és misehallásnak érdekéért..... a Szűz Máriának és mind a szenteknek érdekéért:” az az Antikrisztus híve. Világos tehát a koncepció. Akik a pápai, katolikus hitet vallják, akarva-akaratlanul bűnösök. Az ördög karmaiba kerültek. Ez pedig az Antikrisztus. Ha ez a cím valóban a könyv címe volt — ami nincs kizárva — akkor Ozorai ezt egyszerűen látványos címnek választotta, mivel a korban divatos volt az Antikrisztust emlegetni. A könyv végén sincs semmiféle világvégevárás, Antikrisztológia, kétségbeesés, amint az később annyi más költőnél és írónál láthatjuk; sőt, Ozorai bizik abban, hogy az ország sorsa is jobbrafordul majd, a refor létrehozása után és sikere esetén.

*

Ozorai művének első kiadása 1535-ben Vietor Jeromos krakkói nyomdájában, alighanem Perényi Gáborné Frangepán Katalin költségén jelent meg.

Legalább is erre következtethetünk a könyvben használt betűtípusokból, valamint a kötet végén található Frangepán-címerből, és az azt övező 1535-ös évszámból. Címlapja ti. valameányi ránkmaradt példánynak hiányzik. Sőt, ha volt a munka elején ajánlás, az is elkallódott a könyv ma ismert darabjaiból. Az első kiadásnak jelenleg mindössze négy, többé-kevésbé csonka példányáról tudunk. Ebből a két teljesebb hazai könyvtárban található: az egyik a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában (Jelzete: RMir. O. 2.), a másik az Országos Széchényi Könyvtárban. E két példány bizonyos mértékig kiegészíti egymást. Az Akadémiai Könyvtár példányában megvan a munka utolsó két íve, amely az OSZK példányából hiányzik. Az OSZK Pédányában viszont megőrződött az A ív 3., 4. és 5. levele, amely az Akadémiai Könyvtár példányából hiányzik. A külföldön őrzött két példány (British Museum könyvtára; nagyenyedi ref. kollégium könyvtára) emezeknél is csonkább. Faksimile kiadásunk, a K_{7b} lap s az Ee és Ff ív kivételével, az OSZK jobb és tisztább állapotban fennmaradt példányáról készült. A K_{7b} lap s a teljes Ee és Ff ív hasonmása viszont a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányáról való.

Bibliográfia

A) Külön kiadvány:

Révész Imre: Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Debrecen, 1928.

B) Tanulmányok és irodalomtörténetek Ozoraira vonatkozó hosszabb és érdemlegesebb részelei:

Horváth János: A reformáció jegyében. Bp., 1957. 31—34.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp., 1933. 140—145.

C) Részlettanulmány:

Rupp Kornél: Ozorai szentírásfordításai. Irodalomtörténeti Közlemények. 1896.

D) Rövid, de figyelembe veendő nyilatkozatok Ozorairól:

Bóka László—Pándi Pál: A magyar irodalom története 1849-ig. Bp., 1957. 67. lap (*Klaniczay Tibor*).

Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. Irodalomtörténeti Közlemények. 1957.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. 122.

EZ A FAKSZIMILE KIADVÁNY BUDAPESTEN 1961 ÉVBEN KÉSZÜLT. A PAPIROST A DIÓSGYŐRI PAPIRGYÁR ÁLLÍTOTTA ELŐ 110 GR-OS, SÁRGÁS MERÍTETT, BORDÁZOTT ANTIK FAMENTES KIVITELBEN. A NYOMTATÁSI MUNKÁLATOKAT AZ AKADÉMIAI NYOMDA, A NYOMDAKÍSÉRLETI ÜZEM, A ZRÍNYI NYOMDA KLISÉÜZEME ÉS A MINERVA KÖNYVKÖTÉSZET VÉGEZTE. A KÖTÉSTERVET SASVÁRI DEZSŐ KÉSZÍTETTE. A MŰSZAKI IRÁNYÍTÁST RADNÓTI KÁROLY VÉGEZTE. MŰSZAKI SZERKESZTŐ FARAGÓ MIHÁLY. A KIADÁSÉRT FELELŐS AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA.

